

מכתב עתי לאומי.

סאתי ברוך בן יצחק מטראני ס"ט.

אל תראני שאני שתרחיך ששנפתני השמש בני אמי
נחרדכי שקני נסכה את הכרמים כרמי שלי לא
נקרתי. (שיר השירים א' ו').

ה. לאומיתנו.

בפרק השלישי ממאמרנו זה הבאנו בשם חוקרים רבים כי גדר הלאומיות איננו שזה בכל עם ועם: יש אשר לאומיותו תלויה, א) במקור מולדת ששפתו, ב) בקורות קרמוניו, ג) בארץ מולדת אבותיו או מולדתו, ד) ברוחו זו כחו לכדותיו ותכונותיו הנפשיות, ה) בשפתו, ו) בתורתו ואמונתו, לאמר: יש עם אשר אחדותו הלאומית באה לו מאחדותו באחת מששת מקורות הלאומיות הנ"ל לבד, או בשתיים או יותר, ויש עם אשר יתאחד בכלן יחד; למשל, עמי הקדם נאחזו אך במסורות דתם, ועמי הבינים באויקי ממלכתם, ועמי זמננו, בארצותם ועוד מוסרות לאומיות אחרות. מובן הדבר כאלו, כי כל עוד תרבינה העבודות אשר בהן יתקשר גוף בעל איברים רבים נפרדים, כן יחזקו קשורו, ויקשה הפרדתם, וכן הדבר באומה הכוללת אישים רבים נפרדים; ולכן העמים אשר קשרי-לאום רבים להם, יעמדו ימים רבים, ואשר קשרי-לאום מעטים למו, נקל פרודם

אווה ליטיראריה נאסיונאלה

סוד טי ברוך בן יצחק מטראני ס"ט.

גו מי ביאש קי איסנו מורנה, סוד קי מי אינסורניסיו איל סול,
לום אוזום די מי מארדי, מי אנווארון קון מי, מי מיסידון סוד
נואדיאנה די לאם ביניאם, מי ביניוא אינסור, ט נואדי.
(שיר השירים א' ו').

5. נואיסטרה נאסיונאלידאר.

ייא טוצינווס דיקלאראדו קי לום אטאדירוס נאסיונאליס קון דיפרינטיס
קי פואדין קוטאר סי: 1. איל ונאנאדירו די לה נשפחה, 2. לוס פאקאליס
די סוק אנטיגוס, 3. פאטריאה, 4. סוס נאניאס, 5. סו ליננואה, 6. סו ליי;
איי פואיבלו קי טייני אונט או דוס די איסטוס אטאדירוס נאסיונאליס, אי איי
פואיבלו קי לוס טייני טודוס.

סי אינטיינדי די סוייו, קי קואנטוס נאס ונובלוס אטאדירוס טייני און
פאקיסו די ונובלוס קואירפוס, איס נאס ריזיוו, אי איס פואירטי די דיאטאלנוס;
לו פרופיוו לה נאסיון קי טייני ונובלוס אטאדירוס נאסיונאליס, איס

משכיל יהודי-עות'מאני ב"דרך האמצעי": ברוך מטראני ומאמרו "לאומיותנו"

תנועת ההשכלה היהודית צמחה בברלין במחצית השנייה של המאה הי"ח. במסגרתה חברו המשכילים היהודים באירופה למפעל מודרניות יהודי ייחודי, וראו את עצמם אחראים למהלך היסטורי של "שיקום" החברה היהודית המסורתית לאור ערכי הנאורות.¹ בימים אלה אני משלים עבודת דוקטור העוסקת בהשכלה היהודית באימפריה העות'מאנית, שצמחה והתפתחה בתקופת התנט'ימאט (1839-1876) ובתקופה החמידיאנית (1876-1908).² במחקרי אני מאפיין, מגדיר ומנתח לראשונה מרכז השכלה יהודי-עות'מאני חדש, בדרום הבלקן ובמערב אנטוליה, אשר לו שלוחה פריפריאלית בירושלים. המחקר מתמקד בארבע הקהילות העירוניות המרכזיות באזור - סלוניקי, איסטנבול, איזמיר ואדירנה - ובפרובינציה הירושלמית. במוקד המחקר עומד חוג של כ-90 משכילים, מרביתם בלתי-ידועים עד כה. במרכז זה התפתח על רקע התמורות הפוליטיות, הכלכליות והתרבותיות באימפריה העות'מאנית במאה הי"ט, כשהמיעוט היהודי הפך - לצד בני מיעוטים לא-מוסלמיים אחרים - מ"נתין" לאזרח עות'מאני מודע.

בקרב המשכילים היהודים-העות'מאנים בלטו שלושה: יהודה נחמה (1826-1899) מסלוניקי; אברהם דאנון (1857-1925), שפעל באדירנה, באיסטנבול הבירה ובפריז; וגיבור דיונונו הנוכחי - ברוך מק'אני (בני"ם, 1847-1919). מטראני נולד בקירקליסה (Kirk Kilise) שבמזרח חבל תראכיה, בחלקה האירופי של האימפריה העות'מאנית. עיר זו מרוחקת כ-65 ק"מ מאדירנה וכ-200 ק"מ מאיסטנבול הבירה.³ מטראני היה בן לסניף פריפריאלי של משפחת רבנים מיוחסת שמוצאה מהעיר טראני שבאיטליה ואשר העמידה רבנים יהודים-עות'מאנים דגולים כגון המבי"ט (ר' משה מטראני, 1500-1580) ובנו, המהרי"ט (ר' יוסף מטראני, 1569-1639). לאורך ימיו הוא נדד בין ערים רבות באסיה ובאירופה, שבהן שימש לחילופין מורה, רב ודרשן לעת מצוא, ניסה להקים

עמוד הפתיחה של הפרק החמישי בדרשה
המתמשכת בכתב העת 'כרמי', בגיליון הרביעי של
כתב העת. באדיבות ספריית יד יצחק בן-צבי

מוסדות חינוך מודרניים וחברות משכילים, וביקש להתפרנס מכתביה עיתונאית, הוצאה לאור ומסחר בספרים - לרוב בלא הצלחה של ממש. בין היתר התגורר בערי הבלקן העות'מאני, בהן איסטנבול ואדירנה (כיום בתורכיה) ויאמבול, סופיה ווידין (כיום בבולגריה); בבלגרד ובניש שבנסיכות הסרבית; ואף בווינה, בירת האימפריה האוסטרו-הונגרית ומרכז ה־ספר היהודי של התקופה. פעמיים, בשנות השמונים והתשעים של המאה ה־19, עלה מטרואני ירושלימה - אך בשני המקרים נאלץ לשוב על עקבותיו בתום שנים אחדות מחמת קשיי הפרנסה. באחרית ימיו שב לאדירנה והסתגר בביתו, שקוע במרה שחורה ומבודד מן העולם.

מטרואני פרסם שמונה ספרים וחוברות בלאדינו (ספרדית-יהודית), לשון האם שלו: דרשה על ספר שמות, תרגומים קצרים לספרות יפה, וכן ספר לימוד עברית בלאדינו ושמו 'חנוכי בני"ם' (בשתי מהדורות). עם זאת, הוא נודע בעיקר בכתיבתו הענפה בעיתונות בעברית ובלאדינו. בין שנות השישים לשנות התשעים של המאה ה־19 פרסם מטרואני מאות מאמרים בעיתונים עבריים שהופיעו במרכז אירופה ובמזרחה ובארץ ישראל, כגון 'המגיד', 'עברי אנכי', 'חבצלת' ו'הלבנון'. במאמריו חשף את קוראי העיתונות העברית למתרחש בקהילות הבלקן ואסיה הקטנה. קוראי מאמריו של מטרואני, שהיו ברובם המכריע אשכנזים, למדו על חיי היהודים, על התמורות החינוכיות והתרבותיות, על מאבקי הכוח הפנימיים ועל פעילות רשת 'כל ישראל חברים' (אליאנס) בקהילות היהודים הספרדים באימפריה העות'מאנית. למן שנות השבעים תמך מטרואני עמוקות בלאומיות היהודית ובתנועת 'חייבת ציון', והקדיש לנושא הלאומי חלק ניכר מכתביבתו העיתונאית.

מטרואני אף הוציא לאור ארבעה כתבי־עת שגיליונותיהם שרדו בידינו. שניים מהם - 'כרמי' (פרסבורג 1881-1882) ו'האושר' (ירושלים 1895) - היו דו־לשוניים, בעברית ובלאדינו. שניים נוספים - 'כרמי שלי' (פרסבורג ווינה 1890-1891) ו'השלום' (בלגרד 1906) - הופיעו בלאדינו בלבד. הכתיבה בלאדינו, לשונם הילידית של היהודים הספרדים באימפריה העות'מאנית, שחיו בעיקר במערב אנטוליה ובדרום הבלקן, כוונה לקהל יהודי מקומי. הכתיבה בעברית כוונה לקוראים מכל רחבי העולם היהודי - אשכנזים ברובם המכריע. הירחון 'כרמי' היה עשוי כולו דרשה מתמשכת, בעלת אופי לאומי, שהתבססה על היכרות מעמיקה עם ארון הספרים היהודי: המקרא, התלמוד, פילוסופיה יהודית ימי־ביניים, ספרות ההשכלה ועוד. מטרואני כתב את גיליונות 'כרמי' ביושבו באדירנה, והם נדפסו בפרסבורג שבאימפריה האוסטרו-הונגרית (כיום ברטיסלבה, בירת סלובקיה). כתב עת זה נסגר מחמת כישלון מסחרי בתום חמישה גיליונות בלבד, והכניס את עורכו לחובות כבדים.

אך מטראני לא אמר נואש: הירחון 'כרמי שלי', כעבור עשור, כלל אך הוא דרשות, אך הפעם קצרות ונגישות יותר, וכן מאמרים וחדשות עיתונאיות, מרביתן מעובדות מהעיתונות העברית, הצרפתית והאנגלית. 'כרמי שלי' החזיק מעמד כשנה וחצי, אך נסגר אך הוא מסיבות כלכליות. בשנים הבאות ניסה מטראני להוציא לאור את 'האוסר' בירושלים, שהופיע פעם אחת בלבד, ואת 'השלום', שהופיע שלוש פעמים, בבלגרד. שניהם התבססו על תמהיל דומה של דרשות מקוריות ושל חדשות מתורגמות, אך כשלוו אך הם.

*

כמו רבים מעמיתיהם ל"השכלה המתונה" באירופה ובצפון אפריקה, המשכילים היהודים העות'מאנים תרו אחר מה שכינו "דרך האמצעי". במילותיו של חוקר ההשכלה שמואל פיינר, המשכילים המתונים "עיצבו את השקפת עולמם מתוך התמודדות עם ה'קצוות' בחברה היהודית: האורתודוקסיה מזה והרדיקליזם המשכילי מזה. הם גיבשו לעצמם דימוי עצמי של 'משכילי אמצעי', מתוך גישה סינתטית והרמוניסטית לשאלות דת וחברה".⁴ ברוך מטראני היה דובר העיקרי של גישת 'דרך האמצעי' בהשכלה היהודית העות'מאנית. הוא ביטא גישה זו במובהק במאמר החמישי בדרשה המתמשכת בכתב העת 'כרמי', "לאומיתנו" [תרמ"א-1881, גיליון ד, עמ' 49-61] - המאמר שאת גרסתו העברית בחרתי להביא כאן לפני קוראי 'השילוח'.

ככל התכנים ב'כרמי' הופיע המאמר בגרסה דו-לשונית: טקסט עברי על פני מחצית העמוד העליונה וטקסט בלאדינו על פני מחצית התחתונה. מיקום העברית מעל הלאדינו משקף את התפיסה בדבר עליונותה הרוחנית והתרבותית של העברית, לשון הקודש והלשון הלאומית, על פני השפה היהודית-ספרדית. התרגום ללאדינו נאמן למדי לטקסט העברי, אך במקרים רבים הוא מקוצר. כך למשל, הציטוטים מהמקורות היהודיים וההפניות אליהם היו מקוצרים בהרבה בגרסת הלאדינו.

לפי מטראני, "דרך האמצעי" מצויה בין מה שכינה "שתי הקצוות הכוזבות". את הקצה הראשון כינה במקומות שונים ה"חסידים": אלה מבני העילית הרבנית שלא היו פתוחים לאפשר לימודים כלליים, לימודי לשונות זרות, דקדוק עברי ועידוד פרודוקטיביזציה בהתאם ל"רוח הזמן", ואשר ניתן לראות בהם את אבות האולטרה-אורתודוקסיה ביהדות הספרדית. השימוש במונח זה רומז לתנועת החסידות, וייתכן שנובעת מכאן תפיסה ביקורתית של מטראני בדבר דמיון בין ניצני האולטרה-אורתודוקסיה היהודית בארצות האסלאם לבין פלגים מחמירים בתנועת החסידות. את הקצה השני כינה ה"מְשִׁתְּבְּלִים": אלה

ברוך מטראני בערוב ימיו. תמונה מתוך כתב העת 'העולם', 1931

שעברו תהליכי חילון, התנערו במידה מסוימת משמירת מצוות, התרחקו מתפיסת הייחוד הלאומי היהודי, פנו עורף ללשון העברית - וככלל, ביכרו את תרבות אירופה, ובעיקר את זו הצרפתית, על פני התרבות היהודית.

בהתייחסו ליהדות אירופה בכללה ציין מטראני כי "בראשית התפתחות דרישת ההשכלה בקרבנו [...], שרי תורתנו בזמננו [...] רדפו עד חורמה את הראשונים שקראו בשמה, והשתדלו לטעת אותה בתוכנו, בתום לבם, עד שנשקה אש מריבה ביניהם ובין דורשי ההשכלה הראשונים ההם, ותאכל בקצה המחנה". בתגובה לרדיפתם בידי העילית הרבנית, "המתעוררים להשכלה האלה התרחקו עד תכלית אחרון בדרישת ההשכלה ההיא, עד שפרצו חוק ויעברו ממטרת מעורריהם הרבה הלאה". על אותם משכילים רדיקלים כתב מטראני: "המתעוררים האלה לא הבינו

לדעת כי יקדם כמקרה העיוור אשר רופאו גזל כל יקר אשר מצא בביתו בעוד עיניו סגורות, וכאשר נרפאו עיניו לראות לא מצא מה לראות; המְשִׁתְּבִלִים האלה לא הביטו לראות איך דורשי השכלתם החדשים גזלו מהם כל יוקרת אמונתם ודתם וכל תפארת לאומיותם ומידותיהם היקרות ההכרחיות; ויהי כאשר הרגישו את מכאובם, והשתדלו לעצור בעד הרעה, לא עשו ידיהם תושייה, כי כבר עבר המועד, וכי נפלו בידי לא יוכלו קום!".

לאורך כל ימיו הסתייג מטרעני מאותן "שתי קצוות כוזבות". בשל כך קידם את מה שראה כשביל הזהב, "דרך האמצעי", שתוביל את היהדות העות'מאנית ב"דרך הישר" - זו שאינה דוחה את המודרנה ואת החוכמות החיצוניות, אך גם אינה נטולת "יוקרת אמונתם ודתם וכל תפארת לאומיותם ומידותיהם היקרות ההכרחיות" של היהודים. בהקשר זה, דבריו של החוקר יוסף שיטרית על משכילי צפון אפריקה יפים גם לענייננו: "הפעילות שהם קיימו והרעיונות שהם ביטאו אמורים היו להציג לקהילות מסלול של מודרניזציה שונה מהמסלול הצרפתי או הזר שהלך והתבסס בארצות השונות. מסלול פנימי במהותו ובהגיונו, המשלב את 'רוח הזמן' עם ערכי המסורת היהודית הצרופה"⁵.

במאמר שלפניכם שטח מטרעני, שהיה אז באמצע שנות השלושים לחייו, את הגותו המשכילית המתונה, בעלת האופי הלאומי, שהייתה מגובה בבקיאות מרשימה של תלמיד חכם במקורות היהודיים. בצד בבקיאות זו היה מטרעני מצוי ברזי השיח המשכילי והלאומי היהודי שמוקדו בעיתונות העברית של התקופה. הקורא במאמרו יוכל להתרשם, למשל, מהגדרתו הפרימורדיאלית ל"ששת מקורות הלאומיות" משפחה, קורות (היסטוריה), שפה, רוח, ארץ ותורה - ובנוטריון: מקש"ר א"ת. בעיני מטרעני, היהודים היוו אומה על פי כל אחד מפרמטרים אלה. המאמר מציג נושאים מרכזיים בהגותו: חתירה ל"דרך האמצעי"; חשיבות המשפחה לקיום האומה; חשיבות הלשון העברית כבסיס הסולידריות בין יהודים; עידוד פרודוקטיביזציה ברוח ההשכלה וקריאה למודרניזציה חינוכית הלוקחת את הטוב מהעולם המודרני, "בלשונות ובחוכמות לימודיות הנוגעות לערך המלאכות המוחיות בעליהן", בצד שמירה על מסורת ישראל, מצוות היהדות והייחוד הלאומי היהודי; עידוד העלייה לארץ-ישראל, שאותה הגשים בעצמו, והעדפתה על פני זרם ההגירה ההולך וגובר ל"אמריקא", ועוד.

בראש כל גיליון של 'כרמי' העמיד מטרעני את הפסוק משיר השירים (א', ו) "אל תִּרְאוּנִי שְׂמֵנִי שְׂחֹחֲחֹת, שְׂשׂוֹפְתֵנִי הַשֶּׁמֶשׁ. בְּנִי אֲמִי נָחְרוּ בִי, שְׂמֵנִי נִטְרָה אֶת הַבְּרָמִים, כְּרָמִי שְׂלִי לֹא נִטְרָתִי". בשלהי המאמר שלפניכם

דרש מטראני את הפסוק והסב אותו לחייו האישיים והמקצועיים, בהיותו אוטודידקט נודד, שאינו יציב מבחינה מקצועית וכלכלית ומתקשה לפרנס את משפחתו; משכיל החותר למודרניזציה אך מתגורר בפאתי אירופה, מחוץ למרכזי העולם היהודי של התקופה; ואדם שנוי במחלוקת, שהסתכסך פעמים רבות, לאורך כל ימיו, עם "חסידים" מזה ו"מְשִׁתְּפָלִים" מזה.

במידה רבה צדק מטראני בייחסו את המוטו לעצמו: הוא נטר את כרמנו שלנו, אך את כרמו שלו - לא נטר. בעשורים האחרונים אמנם חוברו מאמרים אחדים על דמותו,⁶ אך במידה רבה נשתכח מטראני - משכיל לאומי ו"מבשר ציונות" לכל דבר ועניין - מן הזיכרון הקיבוצי היהודי הישראלי. נבקש אפוא להשיבו אל היכל זיכרון זה.

תמיר קרקסון

1. שמואל פיינר, מלחמת תרבות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19, ירושלים: כרמל, תש"ע, עמ' 29.
2. תמיר קרקסון, "ההשכלה היהודית באימפריה העות'מאנית, 1839-1908: תמורה בקהילות מערב אנטוליה, דרום הבלקן וירושלים", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים (2018, בהנחה). העבודה נכתבת בהנחיית פרופ' ירון בן-נאה.
3. פירוש שם העיר בתורכית הוא 'ארבעים נכסיות'. בתקופת הרפובליקה התורכית, שונה שם העיר לקירקלי (Kırklareli), מילולית: 'מקום הארבעים'.
4. פיינר, מלחמת תרבות, עמ' 164.
5. יוסף שיטריט, "מודרניות לאומית עברית מול מודרניות צרפתית: ההשכלה העברית בצפון-אפריקה בסוף המאה הי"ט", מקדם ומים ג (תש"ן), עמ' 23.
6. שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ח, עמ' 47-81, Aron Rodrigue, "Jewish Enlightenment and Nationalism in the Ottoman Balkans: Barukh Mitrani in Edirne in the Second Half of the Nineteenth Century in Molly Greene (ed.), *Minorities in the Ottoman Empire*, (Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers, 2005), 129-143; Michael Studemund-Ivri, Daber Ivrit! Baruch", Halévy Mitrani, a Turkish Sefardic Maskil *Transversal* 13, no. 2, "in Vienna (2012), 9-39.

תמיר קרקסון הוא דוקטורנט ומרצה בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו ועמית רוטנשטיין בבית ספר מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים.

לאומיותנו

בפרק השלישי ממאמרנו זה הבאנו בשם חוקרים רבים כי גדר הלאומיות איננו שווה בכל עם ועם: יש אשר לאומיותו תלויה א) במקור מולדת משפחתו, ב) בקורות קדמוניו, ג) בארץ מולדת אבותיו או מולדתו, ד) ברוחו זו כוחו למידותיו ותכונותיו הנפשיות, ה) בשפתו, ו) בתורתו ואמונתו, לאמור: יש עם אשר אחדותו הלאומית באה לו מאחדותו באחת מששת מקורות הלאומיות הנ"ל לבד, או בשתיים או יותר, ויש עם אשר יתאחד בכולן יחד; למשל, עמי הקדם נאחזו אך במוסרות דתם, ועמי הביניים באזיקי ממלכתם, ועמי זמננו בארצותם ועוד מוסרות לאומיות אחרות.

מובן הדבר מאלי, כי כל עוד תרבינה העבודות אשר בהן יתקשר גוף בעל איברים רבים נפרדים, כן יחזקו קישוריו ויקשה הפרדתם, וכן הדבר באומה הכוללת אישים רבים נפרדים; ולכן העמים אשר קשרי-לאום רבים להם יעמדו ימים רבים, ואשר קשרי-לאום מעטים למו נקל פיבודם ויאבדו מהר. ולכן התפרדו כל עמי הקדם, יען היו קשריהם מעטים, ויאבדו באבדם, ועמי הביניים החליפו לאומיותם כמו לבוש, מן הטעם האמור.

אך העת החדשה נתנה בינה בלב העמים להרבות קשרי לאומיותם, למען יחזקו ויעמדו לדור אחרון, ועל כן יתחזק היום כל עם ועם, אף כי קטון הוא בכל מקורות קשרי-לאומיותו, ולמפורסמות אין צריך ראייה, מה שהגיע לעמים גדולים וקטנים בזמננו.

ולאמנו אנחנו עם בני ישראל, הוא נאחד בכל ששת מקורות הלאומיות אשר ניתן בהם סימנים: מ'ק'ש'ר' א'ת': ר"ת משפחה, קורות, שפה, רוח, ארץ, תורה; ומי לא ידע כי לאומנו קשור הוא בכל ששת הקשרים הלאומיים האלה? הלא הם שעמדו לאבותינו ולנו, שבכל דור ודור עמדו עלינו ללותנו, והקב"ה מצילנו מידם על ידיהם; יען כי אם שללו מאתנו אחדים מהם, האם יכלו לשלול ממנו כולם? או אם שללו את מציאותם מאתנו, לא יכלו לשלול את זיכרונם מלבבנו, וכן החזקנו תמיד בקצת קשרי לאומנו גם בפועל, ובכולם בכוח, וכה עמדנו חיים כולנו היום.

הפרק השלישי: הפרקים שהופיעו בגיליון הקודם של 'כרמי', הגיליון השלישי, במסגרת הדרשה המתמשכת.

מוסרה: רתמה לקשירת בהמה. ייתכן שהשימוש במילה זו נעשה גם בשל קרבתה למילה 'מוסרות'.

עמי הביניים: העמים שהתקיימו בימי הביניים.

הדברים ראו אור שנים ספורות לאחר המלחמה העות'מאנית-רוסית (1877-1878), שבעקבותיה זכו רומניה, סרביה ומונטנגרו לעצמאות דה-פקטו מהאימפריה העות'מאנית, ומרבית שטחי בולגריה הפכו אוטונומיים.

קשר התייחדות המשפחה היה תמיד אצלנו לחוק קיים, כביר ואדיר, ולא יעבור; ובקורות שעברו ועוברים עלינו, כולנו היינו תמיד אחים ביום טובה וביום צרה, עדים הם חגי זמני לאומנו מדור דור. כן תמיד על ידי החזיקנו בכלל בימין שפתנו אשר קודש היא לנו, נושענו תמיד בחפץ ותשועת ה', כאשר אמרו חז"ל "בזכות שלא שנו לשונם נגאלו אבותינו ממצרים" (שיר השירים רבה, פרק "גן נעול") ונדועה מרירות תלונת הנביאים בימי גלות בבל, על שדלת העם דברו חצים אשדודית ובלשון עם ועם (נחמיה י"ג, כד). אך הנביאים והחכמים בכלל דיברו ושמרו מכל משמר את הלשון העברית כאשר יעידו ספריהם, חיבוריהם ושיריהם, מדור דור עד היום הזה.

על רוח ומידות לאומנו המיוחדות כבר מודעת זאת מפי המפורסמות ומפי החלטת החוקרים, וכבר אמרו חז"ל: "שלש מידות יש באומה זו: רחמנים, בישנים, גומלי חסדים" (יבמות עט [ע"א]). וסמנם ג'ב'ר'; אמנם המידות הטובות כולנה – כמו הצניעות, הענווה, אהבת העבודה – באות ממקור הבושה, שעליה אמרו חז"ל, "כל המתבייש לא במהרה הוא חוטא" (גדרים כ [ע"א]). החנינה בכלל, והאהבה האמיתית, באים ממקור הרחמים שעליהם אמרו: "כל המרחם על הבריות בידוע שהוא מזרעו של אברהם אבינו, וכל שאינו בידוע שאינו מזרעו של אע"ה (ביצה לב [ע"ב]). סבלנות דתית, סליחה לחוטאים נגדנו, קבלת עול מלכות, סבלנות הייסוריין בלי בעוט, הכרת הטובה, כל אלה באים ממקור גמילות חסדים, וכן עוד מידות נכבדות הבאות ממקור הג' העיקריות הנ"ל. על חיבת ארצנו וארץ נחלת אבותינו אין נחוץ להביא ראיה, כי תורתנו במקרא ובמעשה, קורותינו וספרותנו מלאים מזאת. ועל אודות דתנו, מי לא ידע כי למענו באנו באש ובמים תמיד? ואף גם זאת, בדרך הילוכנו בספורינו הבאים, נביא ראיות ברורות על כל שישה קשרי-הלאום הנ"ל, הנמצאו תמיד בנו.

וכי תאמרו, אחרי אשר כל הקשרים החזקים האלה היו לנו, איך "שחננו עד למאוד, שפלנו עד עפר" כאשר נודה יום בפינו? למה אנחנו חדלי מנוחה, וחסרי ביטחון בחיים, מכל הלאומים? על זאת אשיבכם בדברי המקונן האלדי: נפלה עטרת ראשנו, אוי נא לנו פי חטאנו (איכה ה' [טז]) כי כל הדברים הלאומיים הנכבדים האלה הנם רפויים בידנו ולא נשתדל לחזקם ולהשיגם השגה שלמה. כולנו אשמים בנערינו ובזקננו; עוד לא בשלה כל צורכה בינת סופרינו הגדולים החדשים לשיטותיהם המרחיקים ומפרידים בין אחים, ועוד זקנינו לא יאבו קחת עצה מפני זקני זקניהם קדמונינו ז"ל, בדבר הלאומיות הדתית!

.....
 החוקרים: המשכילים בני הזמן, כפי שעולה מגרסת הלאדינו: "לוס סאב'וס די נואיסטרו טיימפו" ("חכמי זמננו").

.....
 אע"ה: [אברהם] אבינו עליו השלום.

.....
 סיפורינו הבאים: הפרקים הבאים בדרשה המתמשכת ב'כרמ'.

.....
 שישה קשרי הלאום: כאמור לעיל – משפחה, קורות (היסטוריה), שפה, רוח, ארץ ותורה.

.....
 כאשר נודה יום בפינו: שכן "שחננו עד למאוד" וגו' הוא ציטוט מתוך תפילת השחרית.

.....
 המקונן האלדי: ד במקום ה, שלא לכתוב שמות קודש. וכן להלן.

ולפי דְעֵי על הדבר הזה עוררו גם חז"ל את בני דורם, כי לא היה חסר כל דור מהימצא בו דעות יחידים (שאינן הלכה כמותם) משתי הקצוות הרחוקות, ששתיהן רע כדבר גאון עוזנו הרמב"ם ז"ל בהלכות דעות שלו, וכדעת ראש-דרשננו הרב בעל "עקדת יצחק" ז"ל, בכל ספרו זה, ורוב ככל גאוני תורתנו מדור דור, ולזה רמזו תלונתם בנפש מרה על בעלי שתי הקצוות הרחוקות הנ"ל, באומרם במסכת שבת דף פ"ט, בתוך מליצת-משל געימה מאד, הדברים היקרים והמחוכמים: "לא בסבי טעמא, ולא בדרדקי עצה". יעיין עליהם המעיין המשכיל, ויראה איך הם רומזים על הסבלנות הראויה עם עוברי עברה מפני בלתי ידיעתם, שגגת שכלם או תוקף יצרם, כל זמן שאינם פושעים להכעיס חלילה את קדוש ישראל ואת עמם – יען לאלה החוטאים מן הטעמים הראשונים יש תקוות תקנה, ולעת עתה נחזיקם אך בתור אנוסים אשר אם ילמדום להועיל על ידי סופרים וספרים טובים, באשר כבר לתקן לבם ומעשיהם נכספה נפשם, כי אז ישובו בתשובה שלמה אל דתם ועמם האהובים להם על כל פנים; וכן רמזו במליצת האגדה הנזכרת שם על צעירי הדור המקשים לבם מדתם ועמם, כי רק האמצעי הוא השלם בכל ענין. והאמצעי הזה כבר הוא מבואר בספרי קדמונינו בעלי המשנה והתלמוד ומבאריהם, הראשונים והאחרונים ההולכים בעקבותיהם, וכל זה מובן אך לחכמי לב גדולים בתורה ודורשי חוכמה ולא להמון העם וצעירי הלמדנים שלא שימשו כל צרכם בספרי קדמונינו בתורה וחוכמה.

ויען לדאבון לב כל גלבב, הפרוץ מרובה על העומד בדורנו זה ברוב המקומות, ומחלה גדולה חלה עמנו, וכמעט כעם חולה נואש מחיים אשר קרוביו ירוצו לקראת כל איש כקטון כגדול, אשר ייעצם לעשות איזה מרפא, קרה גם את עמנו במחלתו הנוראה, לכן ארהיב עוז בנפשי גם אנוכי צעיר סופרי ישראל, להשמיע דעתי על תרופת עמנו, וזאת היא:

מודעת זאת כי כל אוֹמֵן שונא את חברו, תהיה שנאה מוסרית מפני שינוי הדעות או מפני בצע, ובכל זאת בעת [ש]חולה נכבד [יען חולה פשוט יש לו הצדקה למות יפה שעה אחת קודם] נמצא בסכנה גדולה, אז יקראו עצה מכל הרופאים המתנגדים זה לזה, יען בטוחים הם הקוראים כי הרופאים האלה ישלימו ביניהם למען הביא ישועה להחולה הנכבד ע"י רוב עצותיהם. החולה הנכבד הזה הוא עם ישראל, אשר הוא תועה מני דרך כיום, ולא ידע אל מי מקדושים בעיניו יפנה; הרופאים המתנגדים הם חכמיו וסופריו השונים למיניהם ובכלל, בעלי

בעל "עקדת יצחק": ר' יצחק עראמה (1420–1494), מגדולי חכמי ספרד בדור הגירוש. בספרו "עקדת יצחק" כלל דרושים על התורה.

"לא בסבי טעמא ולא בדרדקי עצה": אין ללמוד לא מהסב ולא מהנכד. הדברים במקור, בבלי שבת פט ע"ב, אמורים על אברהם אבינו ונכדו יעקב, וההצעה שם היא אפוא ללמוד מיצחק, בן דור הביניים.

חולה פשוט יש לו הצדקה למות: הערה ביקורתית אידיונית על החברה היהודית העות'מאנית, שבה עניים, להבדיל מ"נכבדים", לא זכו בדרך כלל לטיפול רפואי נאות. קראו עצה: עצרת. על פי יואל א', יד וב', טו: "קִדְּשׁוּ צוּם קְרָאוּ עֲצָרָה". כאן הכוונה לשיבת התייעצות.

שתי הקצוות, למשל, מתקבלים ומתפלספים עד קצה האחרון; אבל לא ייתכן לעולם להסיר מקובלים ופילוסופים המתרחקים הרבה להלאה ממטרתם מן העולם, אולם למען המון עמנו ונערינו אשר לעולם הם בחזקת סכנה, במחלת אי-ידיעתם וילדותם, מחויבים כל רופאינו לבוא בעצת סוד חכמים יחד (בלע"ז קונסולטה) להביא ישע להחולה הנכבד, העם בכלל; וכבוד סודות עמוקות הקבלה והפילוסופיה יהיה במקומו מונח, כי "סוד ה' ליראיו", כתיב, כי אך החכמים העמוקים יודעים לירא את ה' גם על פי קבלה ופילוסופיה, ולא הפשוטים. [...]

והעם בכלל, יען הוא פשוט, דורש למחלתו רפואה פשוטה, והיא: דרך ה', על פי התורה והתלמוד לפי ביאורי קדמוניו וגדולי גאוני תורתנו וחוכמתנו; רבנו סעדיה גאון, רב שרירא גאון, רבנו בחיי הראשון, הרמב"ם, הרמב"ן, רשב"א, הר"י עראמה, התשב"ץ, ומחברי השו"ע, הרב אבראבנל זכרם לחיי העולמים וכל ההולכים בעקבותיהם בהליכות דתנו למעשה, אך בנוגע לדברים מחקריים, [דברים] שבלב שאינם דברים (קידושין מט [ע"ב]), הינם ככל המון הרהורי עבירה שאין אדם ניצול מהם בכל יום (בבא בתרא קסד [ע"ב]). אם אמנם הם קשים מעבירה עצמה (יומא כט [ע"ב]) אך דרך כלל נכנסים בגדר מחשבה רעה שאין הקב"ה מצרפה למעשה (קידושין דף מ [ע"א]) וכמו שפסקו גדולי הפוסקים הרשב"ץ מספרו אוהב משפט, פרק ט' בהקדמה, הרדב"ז בתשובותיו סימן קפ"ו, ועוד רבים מגדולי הפוסקים והמחברים (עיין הכרמל שנה שלישית עמוד רל"ט).

כי אמנם גם ההריסה במחקר עיוני באחת האמונות הנאמנות המקובלות לנו מאבותינו היא עצה מעצות היצה"ר שאמרו עליו שכולו מלא עיניים, יען פעם יתראה כתאב לחטא למלאות תאוותו, ופעם כמתפלסף להשקיט עיונו; [...] ואם כן יש לאל יד האדם להתחרט חיש ממחשבתו הרעה, יוותר בנקל ממעשהו הרע, ולשוב בתשובה שלמה אל אלודיו כי ירבה לסלוח, ולא יצרפנה לו למעשה, ובפרט (ועיין שם היטב בקידושין מ) כאשר החושב בעצמו לא ירהיב עוז בנפשו להוציא מחשבתו לפעולה.

ולכן זאת חקרנוה כן היא לפי החלטת רבותינו הגדולים הנ"ל (עיין עליהם באורך) לבלי רדוף את החוטא במחשבתו על פי אונס מחקרו, כל זמן שלא חטא בפועל, וכן לבלי קרא מלא אחרי הקוראים בספרי מחקר, אם כבר הם למדנים מעמיקים בכל ספרי תורתנו הכתובה והמסורה, ולא עליהם יאמר חטא קריאת ספרים חיצונים וחכמה יוונית, כי לא על ספרים כמוהם מחכמינו הפילוסופים האלוהיים ז"ל

"סוד ה' ליראיו": תהלים, כ"ה, יד.

רבנו בחיי הראשון: בחיי בן יוסף אבן פקודה (1050 לערך עד 1120), פילוסוף יהודי שחי בספרד. בעל ספר המוסר 'חובת הלבבות'.

התשב"ץ: רבי שמעון בן צמח דון'אן (1361-1444), מגדולי חכמי אלג'יריה ומחבר שו"ת 'התשב"ץ'. ידוע יותר בתור הרשב"ץ, וכך מצוין שמו בהמשך הפסקה.

מחברי השו"ע: מטראני מתכוון כנראה לציין לצד בעל 'שולחן ערוך', רבי יוסף קארו, את הרמ"א, מחבר 'המפה' - הגהות והתאמות לשולחן ערוך' על פי מנהג יהדות אשכנז.

אוהב משפט: פירושו של הרשב"ץ לספר איוב, העוסק בהשגחת ה' בעולם. נדפס לראשונה בוונציה ב-1589.

הרדב"ז: רבי דוד אבן זמרה (1479-1573), פוסק הלכה דגול ומנהיג יהדות מצרים.

הכרמל: כתב-עת עברי משכילי שהופיע בוילנה בשנים 1860-1880. ההפניה כאן היא למאמר שפרסם ב'הכרמל' בט"ו באדר תרכ"ג אליעזר צווייפל, מחשובי משכילי רוסיה. פסקה זו של מטראני מושפעת עמוקות ממאמרו של צווייפל; מן המאמר ההוא גם שאב מטראני חלק ממקורותיו.

היצה"ר: היצר הרע.

לבלי קרא מלא: על פי העניין, הכוונה לכך שאין לגנותם ולראות בהם חוטאים.

נאמרו הדברים, ולא על קוראים ראויים כאלה, כמו שהורה בטוב טעם ודעת החכם הנשגב והרב הנלכב ריב"ל ז"ל, בספרו הנפלא והמהולל "תעודה בישראל", באורך וברוחב – אם אמנם גם על הנערים הצעירים לחוכמה ולשנים להינזר מכל מין ספרי מחקר ובקרת בדת כישן כחדש, כבעברית כבלשון אחרת, כמו שכתב גם הרב הנ"ל ז"ל בספרו היקר הנ"ל, ובבית יהודא (עיין בהקדמה ל'תעודה בישראל' וב'בית יהודא' סוף פרק קל"ג).

וכן אֵל למשכילינו להתיר הרצועה לתת ספרי מחקר באמונה וביקורת הדת לפני צעירי-הצאן והמון הקוראים הפשוטים, כי בזאת יֵאָשְׁמו הרבה, וייתנו מכשול גדול לפני עיוורי-עיני השכל, כי אך האמונה הנכונה והליכה ישרה בתורה, הם סמי החיים לגוף ולנפש יחד, כן לחוקר וכן למאמין בלי חקירה, בזה ובבא. ואם על חכמי הדור הישן לבלי רדוף את אחיהם על רבות מכשול באמונת הלב, ועל איזה מנהג קל, אף גם זאת על חכמי הדור החדש להכיר ולהוקיר צדקת האמונה בלב, כי רבה היא, ויושרת מעשי התורה והמצווה, השקולות כנגד כל מחקר ומדע שבעולם ונעלים עליהם מעלה עליונה ונשגבה עד מאוד.

ואחרי כל הדברים והאמת האלה, נחוץ מאוד להחכמים משתי הקצוות האמורות להתחבר יחד לאגודה אחת באהבה שלמה ולהתייעץ איך לנהוג בחוכמה באופן אשר אף בהיותם שונים קצת בדעותיהם על כל פנים יהיו שווים כולם בנוגע למעשה, למען ידע העם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, מפי כל מוריו וחכמיו יחד. גם על הסופרים והחכמים האלה להשתדל באמת ובלב שלם לטובת מטרת כולם להרחבת התורה והחוכמה ולקיים עמדתם במצבם, כי כבר אמרו ז"ל: זו מפרנסות זו לזו, תלמידי חכמים ולא כל שכן (שבת ל"ד ע"א) והגידו על כ"ד אלף תלמידי רבי עקיבא שמתו אך מפני שהייתה עינם צרה זה בזה (בראשית רבה פרשת ס"א).

אחרי כן, ראשית הכול מחובתם להשתדל להטיף תמיד באזני העם על דבר שישה קשרי לאומנו הנזכרים למעלה, למען יחזיקו בהם בכל תוקף בדעה ופעולה ישרה, בדרך האמת והשלום הכללי, וכן לחדש נעורי החינוך להילדים בבתי הספר הישנים והחדשים יחד, כי ברע הוא דרך כלל: בראשונים יען היו בלי סדר הדקדוק ושימוש הלשון והפיאגוגייה, והשניים בעבור כי הם ימליכו את מולדת חוץ על פני עקרת הבית אם הבנים!

כי אמנם כל מודה על האמת הודה כבר ויודה כי רבים חללים הפילו

ריב"ל: רבי יהודה בר לוינון (1788-1860), מחשובי המשכילים באימפריה הרוסית.

תעודה בישראל: חיבור משכילי קנוני פרי עטו של ריב"ל (וילנה והורודנה, 1828), שקרא למודרניזציה באורח החיים של יהודי תחום המושב. הספר קידם לימוד "חוכמות חיצוניות", דקדוק וספרות עברית ולשונות זרות, וקרא לפרודוקטיביזציה של אורח החיים היהודי; זאת, תוך המשך קיום מצוות, שמירה על מסורת ישראל וקידום סולידריות בין-יהודית, פרטו-לאומית באופייה, ברוח ההשכלה המתונה.

בית יהודה: ספרו של ריב"ל (וילנה, 1839, מהדורה מתוקנת: וילנה 1858) הסוקר את תולדות היהדות ושוטח את גישתו לעיצוב החיים היהודיים באימפריה הרוסית בימיו.

בזה ובבא: בעולם הזה ובעולם הבא.

זו: מטרנאני נמנע מלציין את המילה השלמה 'זונות' והסתפק במילה 'זו', מתוך הנחה שקוראיו יכירו את הביטוי המקורי. כוונת הדברים במקור היא קל וחומר: אם עובדות בתעשיית המין מאפרות האחת את רעותה, ודאי שתלמידי חכמים תומכים זה בזה.

בעלי שתי הקצוות הרחוקות יחד, ודם החללים האלה צועקים אליהם מן האדמה, יען בתחילה, בהתעורר חפץ ההשכלה והמחקר בזמנו בקרב עמנו, שכחו או לא ידעו או לא חפצו לדעת מתנגדיהם כי גם המחקר תאוה טובה היא ככל התאוות הטובות אשר נתן ה' באדם, אשר רק אם לא ינהגם במידה, בזמן ובגבול, רק אז תזקנה לו מאוד, אך אם ינהלן במידתן הראויה להן ייטיבו מאוד, וגם חובת האדם לתת להן חלקן הטבעי החברתי הצודק, ועד אומרם ז"ל "יצר, תינוק ואשה – לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת" (סנהדרין קו [ע"ב]) וכי ההשכלה בלשונות ובחוכמות לימודיות, הנוגעות לערך המלאכות המחיות בעליהן (קהלת ז'), כמו מלאכת החשבון, הגיאוגרפיה, הטבע ומעשה חרשים, הוא דבר הכרחי לאדם, על דבר אומרם ז"ל "תקופות וגימטריאות פרפראות לחכמה" (אבות ג' כו). ואומרם כל מי שיוודע לחשוב בתקופות ומזלות ואינו חושב אסור לספר הימנו. (שבת ע"ה [ע"א], ועיין שם), וכי רוב ככל חכמינו גאונינו ורבינו הקדמונים ז"ל ידעו והשתמשו בהן בספריהם הקדושים והנשגבים, כל אלה לא זכרו שרי תורתנו בזמננו, בראשית התפתחות דרישת ההשכלה בקרבנו, ועל כן רדפו עד חורמה את הראשונים שקראו בשמה, והשתדלו לטעת אותה בתוכנו, בתום לבם, עד שנשקה אש מריבה ביניהם ובין דורשי ההשכלה הראשונים ההם, ותאכל בקצה המחנה, עד אשר נחלק העם לחצי והתרחק מאוד מדרך מעורריו להשכלה באמת ובצדקה, עד שנאלצו המעוררים לריב עם המתעוררים על ידיהם, והדברים עתיקים וידועים.

המתעוררים להשכלה האלה התרחקו עד תכלית אחרון בדרישת ההשכלה ההיא, עד שפרצו חוק ויעברו ממטרת מעורריהם הרבה הלאה. המתעוררים האלה לא הבינו לדעת כי יקרם פמקרה העיוור אשר רופאו גזל כל יקר אשר מצא בביתו בעוד עיניו סגורות, וכאשר נרפאו עיניו לראות לא מצא מה לראות; המשתכלים האלה לא הביטו לראות איך דורשי השכלתם החדשים גזלו מהם כל יוקרת אמונתם ודתם וכל תפארת לאומיותם ומידותיהם היקרות ההכרחיות; ויהי כאשר הרגישו את מכאובם, והשתדלו לעצור בעד הרעה, לא עשו ידיהם תושייה, כי כבר עבר המועד, וכי נפלו בידי לא יוכלו קום!

אין חפצי בואת לדבר על קורות התפתחות ההשכלה בארץ תרכיה, כי לא פה המקום לזה, וגם יען כי בדבר מכשול שנאת ההשכלה האמתית, וקנאת ההשכלה הכוזבת, דומים אחינו בכל הארצות, וכמו שכבר דיברו וידברו על זאת סופרים גדולים ונפלאים בימינו אלה, יום יום, ואין

לחשוב: לחשב.

נשקה: התלקחה.

ארץ תרכיה: תורכיה; הכוונה לאימפריה העות'מאנית.

לא פה המקום לזה: מטראני פרסם בהמשכים בעיתון 'המגיד' שני מאמרים פרוגרמטיים וארוכים בנושא זה: "משא תורכיה האירופית" (מארס-יולי 1867) ו"היהודים הספרדים" (מאי-יוני 1880).

סופרים גדולים ונפלאים בימינו אלה: מטראני עמעם במכוון את מושאי ביקורתו בפסקאות הבאות. דומני כי בחלקה כוונה הביקורת למשכילים מתונים כגון צוויפל ופין, בבחינת ביקורת פנימית על עמיתים שאת פועלם העריך מאוד (כאן למשל היו הם מושאי הביקורת), ובחלקה כיוונה למשכילים רדיקלים בני הזמן, דוגמת יהודה לייב גורדון (1830-1892) ומשה לייב לילינבלום (1843-1910), שהיו בני-פלוגתא מובהקים של מטראני. על אלה גם אלו ראו פיינו, מלחמת תרבות.

שומע למו לדאבוננו.

אך מדוע לא יצליחו הסופרים הגדולים האלה, והם מן הצועקים ואינם נענים? אין זאת כי אם גם הם לא קלעו אל מטרת האמצעי השלם ולא ידעו המקום והזמן לדבריהם! הם יכתבו הלא במליצה קלה דברי ביקורת חופשית על אמונתנו ודתנו, ויפיצום במכתבי-עתים הנתונים בידי ילדים ונערים, אשר עוד לא בשלה בינתם במחקר הדת, האמונה והלאום! על כן גם דבריהם הטובים והנשגבים באמת לחיזוק התורה והלאום בטלים ברוב דברי ביקורת חופשית הנוסדת על חקירת השכל בלי גבול האמונה וההכרה הנאמנה מחוקי תורתנו ודברי חז"ל, אשר צדקו יחדיו לתכליות גדולות נכבדות ונשגבות מאוד מאוד! על כן ישלחו לשונם תמיד לדבר נגד קדמונינו בלי צדק ובלי דרך ארץ השגור בפהם ולא במעשיהם או דבריהם!

הסופרים הנפלאים האלה, יסלחו לי אם אומר להם כי למרות כל דבריהם הטובים והנפלאים, בצדק ייאמר עליהם "שקילא סיבותך ושדי אחזירי!" הקוראים הנכבדים במכתבי העיתים העבריים יבינו אל חקר מלי, ועל מה ומי ירזמון דבריי, ולו לא היו נודעים וביד כל אדם נדרשת להעיר עליהם.

כל מודה על האמת ובלתי מתעקש יודה כי כאשר העולם בכלל מעורב טוב ברע, וכמו שביאר המבאר הרמבמ"ן בנתה"ש (בראשית ל"א) כן ספרותנו בכלל בזמננו, מעורבת טוב ברע, וכמו שכתב הרשד"ל במשתדל ז"ל, כי "הפילוסופיית האמתית מפוזרת בעשרת אלפי ספרים", על כן יש ספרים רבים ששכרם יוצא בהפסדם, ונדרש מאמר מיוחד לדבר עליהם בכלל, וספרים שלמים להשיג עליהם בפרט, והמלאכה ארוכה לטובים וגדולים. ועתה אך זאת נבקש מאת סופרינו ומעריכי מכתבי העיתים בתוכנו, כי ייזהרו מאוד בדבריהם, ובדברי סופריהם המבקרים החופשים מאמונה ומצוות, ואל ישלילו את הרבים עוד!

ובכלל זאת חקרנוה כן היא, לא פה בגלותנו, ולא בזמננו הפרוץ המקום והזמן להקל או להחמיר אף באיזה סעיפים מאמונתנו ודתנו! כי בנפש אומתנו היא! וכשיטת החכם האמתי הנשגב ריב"ל ז"ל בספריו הנכבדים והנחמדים הנזכרים מאתנו במכתבנו זה, וכל המשנה ממטבע שטבעו קדמונינו בגלות הזה ידו על התחטונה! כי רק אך בהיותנו נטועים על אדמתנו, האומה בכללה, בתור לאום שלם ואזרח אמיתי בארץ מולדת אמיתית, אז יוכלו ראשי סנהדרהות החכמים בכל התורה והחוכמות

שקילא סיבותך ושדי אחזירי: במקור "שקילא סיבותך ושדייא אחזירי", נטולה טובתך ומוטלת על החזון (בבא מציעא סג ע"ב; שבת סג ע"ב). הכוונה לכך שטובה כלשהי כבר אינה מועילה, עד שניתן אף להשליכה על חזון (במבוק או קוצים).

ירזמון: ירמוז. על פי איוב ט"ז, יב.

רמבמ"ן: רבי משה בן מנחם, הוא משה מגדלסטון (1726-1786), פילוסוף ופרשן מקרא יהודי-גרמני. מגדלסטון היה הרוח החיה בהשכלת ברלין ונחשב בעיני רבים לאבי תנועת ההשכלה היהודית.

נתה"ש: "נתיבות השלום", הלוא הוא "הביאור", תרגום התורה לגרמנית בצירוף פירוש משכילי חדש (ברלין, 1783). מגדלסטון הוביל מפעל זה, אך לצידו השתתפו שלמה בן יואל מדובנא, הרץ הומברג, שלום בן יעקב הכהן ואהרן בן זכריה מירוסלב.

רשד"ל: שד"ל, ר' שמואל דוד לוצאטו, (1800-1865) היה משכיל ואיש 'חכמת ישראל' שחי ופעל בפדובה שבאיטליה. בין היתר היה פילוסוף, משורר ופרשן מקרא.

המשתדל: מהדורת פירושיו הראשונים של שד"ל לתורה (וינה, 1847). מהדורה שלמה יותר של פירושו, עם תרגומים לאיטלקית, נדפסה בטריאסטה בשנים 1858-1861.

מעריכי: עורכי.

המבקרים החופשיים: כאן התכוון מטראני מפורשות למשכילים רדיקלים חילונים, שפרסמו לעתים מזומנות בבמות שעורכיהן היו דווקא מתונים יותר (למשל 'הצפירה').

לתקן תקנות נחוצות מפני תיקון העולם הדתי והמדיני, כאשר עשו כן באמת לפנינו זקנינו ראשי החכמים בהילו נר לאומיותנו על ראשנו כנודע לחכמי תורתנו.

לכן נקרא כיום אל סופרינו הגדולים והמחוכמים: הרפו! הרפו מביקורת חופשית, פן תכו חרם את ישראל הנער וההמוני בדבריכם; כי רק חכם זקן זה [ש]קנה חוכמה אמתית יוכל לבור אוכל מתוך פסולתכם, וכי תדברו אלינו מדבריכם, שימו פניכם לחכמים שכמותכם, ודברו בלשון חכמה לחכמים היודעים מה לקרב ומה לרחק מדבריכם! וזכרו דברי חז"ל באבות פרק א', יא.

ולרבנינו נאמר נא, אל נא תרדפו עוד את דורשי ההשכלה האמיתית, כי חטא יחטאו הרודפים את אוהבי החוכמה באמונה, אף אם יקראו בספרי האומות (ועיין שו"ת זקן אהרן סימן כ"ה). ועל דורשי ההשכלה הכוזבת, פקחו עיניכם, כי מוות בסיר ההשכלה הזאת, ובכלל טוב ונחוץ מאוד להרחיק את הנערים מכל ספרי ביקורת אמונה ודת בכל האפשר, עדי יחכמו ויגדלו ויוכשרו לזאת!

כי אמת דיברו חז"ל: "מי ימלל גבורות ה' מי שישמיע כל תהלתו" (ועיין סנהדרין מ"ב) כי דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר והיה כאשר יקראו הרבה די והותר בספרי הדת והדין והאגדות והמדרשים עם מפרשיהם הטובים, אז יבינו וישכילו את צדקת דברי חכמינו החוקרים ז"ל, המליצים על כל הזרות אשר יראה באיזה דברים בהשקפה הראשונה, כי גם הרמב"ם ז"ל הזהיר מקראו את ספרו המורה את אנשים הבלתי ראויים, וגם החוקר אבן כספי ציווה את בנו לבלתי קרוא בו עד קרוא התורה והתלמוד וכדומה ועד היותו בן כ"ה שנה, ולאחרים עד עוד רבות בשנים (עיין תולדות חכמי ישראל חלק ג).

וגם אלה לחכמים משתי הקצוות, כי עליהם החובה לעורר לב העם אל תקוות הגאולה גם על דרך טבעי בדרך שלום מבית ומחוץ; כי רק בארץ נחלת אבותינו יתופן בית ישראל במדיני ומוסרי! [ועפרא לפומא של הסופר המשורר יהל"ל אשר כבוד התורה והארץ הקדושה יהל"ל!] אהה! מתחסדים! תורת הקודש וחז"ל אמרו ההפך מכל דבריכם! (עיין בספרים "דרישת ציון" "ומעורר ענוים" להרבנים הרצ"ה קולישיר והריא"ל. אהה והמשתכלים ומתקוסמופוליטים, הלא גם ספרי ביקורתכם יורו

אבות א', יא: "אבטליין אומר: חכמים, הוורו בדבריכם, שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים, וישתו התלמידים הבאים אחרים וימותו, ונמצא שם שמים מתחלל".

זקן אהרן: שו"ת מאת ר' אליהו בן בנימין הלוי, מחכמי איסטנבול במאה הט"ו (מורו של הר"א, ר' אליהו מזרחי). הספר נדפס לראשונה באיסטנבול ב-1734 והופיע לאחריה (2017) במהדורה חדשה בהוצאת 'מכון הכתב' בירושלים.

דורשי ההשכלה הכוזבת: משכילים ודיקלים.

המורה: מורה הנבוכים.

אבן כספי: ר' יוסף אבן כספי (1280 - 1345): פרשן מקרא, פילוסוף ובלשן ספרדי.

תולדות חכמי ישראל: פרי עטו של המשכיל הפופולריזטור קלמן שולמן (1819 - 1899), שנדפס בוילנה בשנים 1872 - 1874. יהל"ל: יהודה לייב לוי (1844 - 1925), משכיל שפעל באימפריה הרוסית, מראשוני 'חיבת ציון'.

דרישת ציון: ספרו של הרב צבי הירש קלישר (פולין, 1795 - 1874), שהופיע לראשונה בליק ב-1862.

מעורר ענוים: 'מעורר ענוים' (ולא 'מעורר'), ספרו של רבי יהודה אלקלעי (סרביה ובוסניה, 1798 - 1878). אלקלעי נחשב ל'דמות אב' בעיני רבים מהמשכילים היהודים-העות'מאנים, לרבות מטראני. קלישר ואלקלעי היו שניים משלושת 'מבשרי הצינונות' שעליהם כתב לימים יעקב כץ בעת שהגדיר מושג זה (בצד משה הס); להזכרתם נכפיפה אחרת בידי מטראני כבר ב-1881 ישנה חשיבות מחקרית.

מתקוסמופוליטים: מטראני הציב כאן את המילה 'קוסמופוליטים' בבניין התפעל ויצר מונח מקורי.

ללכת אמיריקא: הדברים נכתבו בראשית גל ההגירה הממוני לארצות הברית.

השארה: הישארות הנפש.

כאל: כאלה.

משא מכתבנו: הכוונה למוטו של כתב-העת 'כרמי', שהופיע בראש כל גיליון: "אל תראוני שאני שחררת, ששזפתני השמש. בני אמי נחרו בי, שמיני נטרה את הכרמים; כרמי שלי לא נטרתי" (שיר השירים, א, 1). בשורות הבאות המשיך מטראני בפרפראזה על פסוק זה.

בחסרון השכלה אמיתית: מטראני רומז כאן להיותו משכיל אוטודידקט, כמו כמעט כל המשכילים היהודים-העות'מאנים.

אלה מקצת מזה: בני הקצה הראשון, ה'חסידים'.

ואלה מזה: בני הקצה השני, ה'משתכלים'.

הדיעות המלאכותיות: ידיעת המלאכות.

הק' אלודינו: הקב"ה.

על בחירת ארץ אבותינו, ולמה תרחיקו ללכת אמיריקא!?

ולנערי משכילינו נאמר: לאט לאט לכם לילדותכם! הבליוגו אחים על תשוקתכם. ידענו כי חולי אהבה הנכם לקרוא ספרים חדשים רבים, ולדעת גם לא מעט! אל תדחקו את השעה לקרוא מכל הבא בידכם, כי בנפשכם הוא! אל תפנו עורף לדברי מורכם המייעצים אתכם לחדול מקריאת ספרים בביקורת חצופה ורימוני-הספרות המלאים שגיאיות כרימון! אל תרפינה ידיכם מעבודת אלוקיכם ומשמירת מצוותיו כי היא חייכם! החזיקו במוסר ואל תרפו מאמונת תורה מן השמיים והשארה והשגחה פרטית וכדומה כי הן תפארתכם! העמיקו חקר בידיעת חוקי ודברי ימי עמכם, ואחרי כן תהינו לעלות מרום החקירה, כי בלתי זאת היא אך אש זרה, עד אבדון תאכל, ושלם ישלם המבער את הבערה, והמכשילים את הרבים עתידים ליתן את הדין, ואין שם ביום עברה! כי גם אתם גם מלכים תספו בקרב צרה, בבוא יום הגדול והנורא!

ואתם שלומי אמוני ישראל! עושו חושו לקרב רחוקים בזרוע האחדות, בעתות כאל! מהרו לעשות שלום בין הקצוות, לתשועת כלל ישראל! כי גדול יום ה' ומי יכילנו, כי גדול יום יזרעאל!

הלא זה דברנו במטרתנו במכתבנו זה, לדעת כי ישגו בעלי ב' הקצוות יחדיו, וישגו את אחינו לבל יבינו את אדם, ולא יושיעו את עצמם, ולכן שמנו למשא מכתבנו את הכתוב בשיר השירים: "אל תראוני שאני שחררת" וגו', ר"ל אל תתפלאו עלי שאני מכוערת בחסרון השכלה אמיתית ופרנסה בטוחה, כי לא אני, האומה בעצמה, מצדי, עשיתי זאת, כי אם ששזפתני השמש, ר"ל החסידות וההשכלה, הרחוקות מהמידה הישרה, שרפו אותי והשחירוני, עד כי הייתי לגועל נפש; וזה יען כי בני אמי, מהרסי ומחריבי, נחרו בי בלאומיותי, שמיני נטרה את הכרמים, חסידות והשכלה מזויפות, אך כרמי שלי, לאומיות דתית שלי, לא נטרתי. כל אלה מקצת מזה לימדוני ללכת בדרך אמונות טפלות, כשנאת החכמות והידיעות המלאכותיות ההכרחיות, ודומה לזה מכישופים וזולתם, ואלה מזה לימדוני כפירות נוראות ואיומות. והתאושו, כי נורא ואיום מצבנו, ומאוד יחרד לבנו להבאות בנוגע להמצב החומרי והמוסרי אצלנו! ואך להק' אלודינו עינינו תלויות למען לב טהור יברא לנו אלודים, ורוח נכון יחדש בקרבנו!